

SUKUPUOLI- JA TASA-ARVOTIETOINEN OPETTAJANKOULUTUS

Opettajankoulutuksen opettajien sukupuoliin ja tasa-arvoon liittyvät henkilökohtaiset ja ulkoiset arvo-orientaatiot

VTT/ Sosiologi Hanna Vilka

SISÄLLYS

TIIVISTELMÄ

1 JOHDANTO

1.1 Tausta

1.2 Tutkimusongelma ja tavoitteet

2 TOIMINTATUTKIMUS TUTKIMUKSEN TOTEUTUSTAPANA

2.1 Aktivoivaa osallistuvaa havainnointia

2.2 *Valmistava tarina* pysäytettynä kertomuksena

3 SEMIOOTTINEN SOSIOLOGIA METODISENA LÄHESTYMISTAPANA

3.1 Metodien lähtökohdat ja avainkäsitteet

3.1.1 Toiminta ja oleminen

3.1.2 Roolipositiot

3.1.3 Subjektipositio

3.1.4 Arvo-orientaatio

3.1.5 Selittämisestä tulkintaan

3.1.6 Tutkijan rooli ja vastuu sosiosemanttisen metodin käytössä

3.2 Normiteoreettinen viitekehys

3.2.1 Haluaminen (Tahtominen)

3.2.2 Täytyminen

3.2.3 Kykeneminen

3.2.4 Osaaminen

4 LOPUKSI

LÄHTEET

TIIVISTELMÄ

Tutkimus tarkastelee sosiosemanttisesta näkökulmasta, millaisia ovat opettajankoulutuksen opettajien sukupuoleen ja tasa-arvoon liittyvät sekä henkilökohtaiset että ulkopuoliset näkökulmat eli arvo-orientaatiot. Arvo-orientaatiot vaikuttavat tiedostamatta ja tiedostetusti jokaisessa opettajan ammatillisessa kontaktissa toisten kollegoiden, opiskelijoiden ja opetusta tukevan muun henkilökunnan kanssa. Arvo-orientaatiot rakentuvat historiallisesti, ajallisesti, paikallisesti, tilanteisesti ja kulttuurisesti. Aineisto kerätään virkkeellisten haastattelujen avulla, joiden tavoite on informantin kannalta emasipatorinen. Käsitteellisiä työvälineitä ovat sosisemantiikan näkökulmasta yhteisöelämä, merkityksien antaminen, kieli, arvot sekä lukija- ja puhujasuhteet.

JOHDANTO

1.1 Tausta

Sukupuoli on noussut aika ajoin pintaan koulutusta koskevassa keskustelussa läpi suomalaisen koulutuksen historian. Viimeiset 20 vuotta ovat tuoneet velvoitteen kiinnittää sukupuoleen ja tasa-arvoon erityistä huomiota. Tämä velvoite on saanut kaikkia ja kaikkea koskevan lain muodon. Laki naisten ja miesten välisestä tasa-arvosta (1986/609 1§) kieltää kaikenlaisen välillisen ja välittömän syrjinnän sekä epätasa-arvoisen kohtelun sukupuolen perusteella. Perusopetuslaki (1998/628 14§) edellyttää ottamaan huomioon tyttöjen ja poikien erilaiset tarpeet sekä kasvun ja kehityksen erot. Tasa-arvokasvatus on esitetty otettavaksi Perusopetuksen opetussuunnitelmaan 2016. Tasa-arvotavoite on ajateltu olevan kaikki koulutukset ja ammatit sekä organisaatiot läpäisemä.

Sukupuolittietoisuus ja tasa-arvo yhteiskunnassa ja sen toimijoilla on monella tavalla arvottunut osaksi opettajana olemisen ja tekemisen tapaa. Koulutustavoitteena sukupuolittietoisuus ja tasa-arvo asetuvat herkästi yksiarvoiseksi näkökulmaksi ja tavoitteeksi. Usein valitun koulutusnäkökulman tavoite on yhteiskunnan heteronormatiivisuutta vahvistava ja ylläpitävä asenne ja arvot sekä sukupuolineutraalius, joka saattaa kätkeä sukupuolta ja tasa-arvoa syrjiviä arvoja ja opettajien toimintaa ohjaavia näkökulmia.

Heteromalli on ikään kuin luonnollinen lähestymistapa, koska se on kulttuurissamme yleisin tapa olla ja toimia. Yleisimpänä muotona se on määritelty normaaliksi olemisen ja tekemisen tavaksi. Kuitenkin se on vain yksi olemisen ja toimimisen tapa. Sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöjen julkinen keskustelu ja työ on tuonut haasteen myös sukupuolen, seksuaalisuuden ja tasa-arvon monimuotoisuuden ymmärtämiseen opettajan työssä.

Opettajankoulutuksen kaikki opettajat ovat tavalla tai toisella tiedostetusti tai tiedostamatta sivunneet sukupuoleen ja sukupuolten tasa-arvoon liittyviä kysymyksiä opetustyössään uransa aikana. Tutkimukseni lähtökohta on, että opettajankoulutuksen opettajilla on osaamista ja tietoa, jopa halua ja kykyä tilannekohtaisesti käsitellä sukupuoleen ja tasa-arvoon liittyviä asioita tai tarkastella sukupuolittietoisesti opetettavaa ainetta ja opetusmateriaalia, vaikka opettajien sukupuolittietoisuus ei olisi näkyvää opettajankoulutuksen arjessa esimerkiksi opetustilanteissa.

Lähtöoletukseni perustuu siihen, että useimpien opettajankoulutuksen lehtoreiden omissa opinnoissa on saatettu käydä läpi pienessä määrin muun muassa sukupuolten tasa-arvoa, monikulttuurista työtä, naistutkimuksen ja miestutkimuksen perusteita. Siten opettajilla on jo jonkinlaiset eväät erilaisuuden, moniarvoisuuden ja monimuotoisuuden kohtaamiseen.

Tasa-arvoa ja sukupuolta on myös käsitelty laajasti viimeisten vuosikymmenien ajan eri medioissa. Tästä syystä opettajankoulutuksen opettajilla on ainakin jotakin tietoa, vaikka ei välttämättä tilannekohtaista kykyä käsitellä kyseisiä asioita tai kyseisestä näkökulmasta opetettavaa ainetta. Saattaa myös olla, että opettajilla on kyky ja osaaminen, mutta ei halua opettaa sukupuolittietoisesti ja tasa-arvoisesti. Opettaja ikään kuin pitää itseään ulkopuolisesti velvoitettuna, että hän sivuuttaa asiat omassa työskentelyssään. Sukupuolten moninaisuus ja tasa-arvoasiat eivät esimerkiksi tunnu arvok-

kaalta hänen omassa arvomaailmassaan tai ne eivät sovellu ääneen lausumattoman sukupuolitietoisuuteen ja tasa-arvoon liittyvän koulutusnäkemys rinnalle. Jälkimmäinen tilanne voi olla esimerkiksi seksuaali- tai sukupuolivähemmistöön kuuluvalla opettajalla.

Merkittävämpänä ongelmana suhteessa opettajien kykyyn, osaamiseen ja haluun nostaa esille sukupuolitietoisuus ja tasa-arvo työssään pidän opettajien oman toiminnan ulkopuolisia arvo-orientaatioita ja velvoitteita. Opettajat toimivat itsensä ulkopuolisten arvo-orientaatioiden ja velvoitteiden mukaan, vaikka he eivät ole aivan varmoja, mistä nämä näkökulmat loppujen lopuksi tulevat omaan työhön. Jokaisella alalla on "hyvä vihollinen", jota voidaan syyttää tarvittaessa. En kuitenkaan lähde nimeämään, mikä tai kuka se on opettajankoulutuksessa.

Oletukseni on, että opettajilla on valtavasti *hiljaista tietoa* (Polanyi 2002) ja osaamista sukupuolesta ja tasa-arvosta, joka ei nykyisessä koulutustilanteessa syystä tai toisesta pääse pintaan ja siten osaksi opiskelijoiden, tulevien opettajien, ammattitaitoa.

Näkemysni mukaan sukupuolitietoisuus ja tasa-arvo opettajankoulutuksessa tulisi olla kaikki opetusaineet läpileikkaavaa, eikä erillinen oppiaine. Parhaimmillaan se olisi luonteva osa jokaisen opettajan ammattitaitoa. Tämä edellyttää opettajankoulutuksessa jokaisen opettajien koulutukseen osallistuvan sukupuolitietoisuuteen ja tasa-arvoon liittyvän osaamisen, tahtotilan, kykyjen ja velvoitteiden tiedostamisen aktivointia ja tukea liittämään sukupuolitietoisuus ja tasa-arvo osaksi omaa käytännön ammattitaitoa.

Sukupuolitietoisuus ja tasa-arvo on rajattu osa-alue laajempaa kokonaisuutta. Se liittyy kykyyn ja taitoon kohdata toisen elämäkokonaisuus, erilaisuus ja kulttuurin monimuotoisuus. Sukupuolitietoisuuteen ja tasa-arvoon rinnastettavia asioita ovat esimerkiksi eri kulttuurit, kielet, rodut ja etniset ryhmät, uskontokunnat, seksuaalinen suuntautuminen. Kaikki vaativat ihmiseltä erityistä halua ja tahtoa, kykyä ja osaamista kohdata toinen ihminen. Yhteiskunta on asettanut lailla velvoitteen, että ihmisten tulee kohdella toisiaan tasa-arvoisesti ja yhdenvertaisesti sekä välttää toiminnassaan syrjiviä käytäntöjä.

1.2 Tutkimusongelma ja tavoitteet

Lähtökohtani tutkimuksessani on, että avainasemassa opettajankoulutuksen sukupuoli- ja tasa-arvo-tietoisuuden kehittämisessä on opettajankoulutuksen opettajien työn kehittäminen. Opettajankoulutuksessa opettajilla on merkittävä rooli, kun he siirtävät sukupuoleen ja tasa-arvoon liittyviä tulkintoja tuleville opettajasukupolville ja sen kautta osaksi varhaiskasvatusta ja peruskoulua sekä lopuksi jokaisen tulevan täysvaltaisen kansalaisen kykyä toisen ihmisen kohtaamiseen sukupuoli- ja tasa-arvotietoisesti.

Tutkimusaihe sisältää kaksi toimijaosapuolta. Nämä ovat 1) opettajankoulutuksen opettajat ja muu henkilökunta sekä 2) opettajaksi opiskelevat nuoret aikuiset. Opettajankoulutuksen sukupuolitietoista ilmapiiriä ja tasa-arvoa eivät ylläpidä, luo ja muuta vain opettajat ja opiskelijat. Yhteiseen arvomaailmaan vaikuttavat tilanteisesti myös siivoojat, vahtimestarit ja opetusta tukeva hallintohenkilöstö sekä laajemmin ajateltuna opettajankoulutuksen sidosryhmät. Tutkimuksessani keskityn opettajankoulutuksen opettajiin. Opetushenkilöstönä heidän tehtävänä on antaa sukupuolten tasa-arvon ja yhdenvertaisuuden kannalta korkeatasoiset koulutusmahdollisuudet opettajiksi opiskeleville sekä opiskelijoille esimerkillisen kuvan sukupuoli- ja tasa-arvotietoisesta työyhteisöstä.

Nykyneuret omaksuvat sukupuoleen ja tasa-arvoon liittyviä näkökulmia maailmasta eri medioiden kautta. Opettajankoulutuksen opettajat ovat vain yksi resurssi, joka vaikuttaa opettajaopiskelijoihin. Opettajaopiskelijoihin vaikuttavat myös vanhemmat, kohdin ilmapiiri, kaverien ja ystävien tuki, kodin kulttuurinen ja sosiaalinen pääoma ja harrastukset. (Lahelma 2009, 149.)

Opettajankoulutuksen opettajilla on kuitenkin suurin vaikutus opettajan ammatti-identiteetin muotoutumisessa ja ammattiin liittyvien arvojen ja näkökulmien siirtämisessä. Opiskelijoiden vastaanotto ei ole passiivista, mutta kritiikki ei välttämättä paljastu opettajankoulutuksessa ja opettajien työssä, koska toimijat toimivat usein itsensä ulkopuolisten arvo-orientaatioiden ja näkökulmien velvoittamina. Yhteiskunnassa yleisimmin ilmenevä tapa, heteronormatiivisesti painottuneet tulkinnat sukupuolitietoisuudesta ja tasa-arvosta, usein yksiulotteisesti siirtyvät opettajilta opiskelijoille ja osaksi heidän opetustyötään.

Tutkimukseni tavoitteena on löytää opettajien olemassa olevat sukupuolitietoisuuteen ja tasa-arvoon liittyvät voimavarat, joita voidaan edelleen kehittää ja joilla voidaan vastata tulevaisuuden sukupuolitietoisuuden ja tasa-arvon edellyttämiin koulutushaasteisiin opettajankoulutuksessa. Tavoitteena on saada opettajien arvotetut näkökulmat ja verhottu osaaminen näkyväksi. Tiedostamisen kautta arvo-orientaatioiden reflektointi saadaan osaksi opettajankoulutuksen opettajien omaa ammattitaitoa. Tutkimus on emansipatorinen. Tutkimusote on keskusteleva ja ymmärtävä.

Tutkimusongelmani on seuraava:

Millaisista opettajankoulutuksen opettajien omista ja toimijan ulkopuolisista arvotetuista näkökulmista sukupuoleen ja tasa-arvoon liittyviä tulkintoja opettajankoulutuksen opettajat opetuksessaan siirtävät tai jättävät siirtämättä opettajaopiskelijoihin?

Tutkimuksessa on tavoitteena ymmärtää, millaiset opettajankoulutuksen opettajien jo olemassa olevat omat ja ulkopuoliset arvotetut näkökulmat sosiaalisesti rakentavat opettajaksi opiskelevien sukupuolitietoisuutta ja käsitystä tasa-arvosta sekä millaisiin subjektipositioihin eli tilannekohtaisiin identiteetteihin arvotetut näkökulmat opettajat asettavat tulevassa opetustyössään. Jälkimmäisellä on merkitystä muun muassa siinä, millä tavalla mies- ja naisopettajat asettavat itsensä opettajien työyhteisöön, urakehitykseen ja malliksi eri sukupuolta oleville oppilaille.

Tutkimustieto soveltuu ensiksikin opettajankoulutuksen opettajien oman ammattitaidon ja työyhteisön kehittämiseen. Toiseksi opettajankoulutuksen opettajien ja ammatissa toimivien opettajien sukupuolitietoisuuteen ja tasa-arvoon liittyvän täydennyskoulutuksen kehittämiseen esimerkiksi opetuksen sisällön ja oppimateriaalin suunnitteluun.

2 TOIMINTATUTKIMUS TUTKIMUKSEN TOTEUTUSTAPANA

2.1 Aktivoivaa osallistuvaa havainnointia

Arvo-orientaatioiden ja näkökulmien tarkastelussa selitetään ja tulkitaan toisen antamia merkityksiä. Siten tutkimusmenetelmäksi tutkimukseeni soveltuu parhaiten laadullinen tutkimusmenetelmä. Tutkimuksen tavoitteena on tehdä näkyväksi opettajankoulutuksen opettajien arvo-orientaatioita ja näkökulmia sekä antaa opettajille itse kehittää omaa työtään sukupuoli- ja tasa-arvotietoiseksi.

Tavoitteena on, että opettajat itse ymmärtäisivät omaa toimintaansa sekä siihen liittyviä arvoja ja näkökulmia sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuudesta. Tutkijana tavoitteeni on tilannekeskeinen, aktiiviseen vaikuttamiseen ja muutokseen pyrkivä. Toisin sanoen tavoitteeni on opettajien toiminnan ymmärtäminen, muutoshalukkuuden virittäminen eli opettajien aktivoiminen sekä muutoksen luominen sosiaaliseen todellisuuteen, jota tutkin. Tämä näkökulma tukee toimintatutkimuksen lähestymistavan valitsemista. (Vilkkä 2006b, 46–47; Vrt. Alasuutari 1996, 86–87; Kuula 1999, 226; Grönfors 1985, 119; Laitinen 1998, 28–29.)

Aineiston keräämisessä voisi toteuttaa opettajien ainekohtaista tai aineiden välistä työpajaa. Tutkijan rooli työpajassa on asiantuntija sekä aktivoiva, osallistuva ja tarkkaileva havainnoija. Aineistoa voisi täydentää opettajien ryhmä- tai/ja yksilöhaastattelulla. Työpajat rakentuisivat tutkijan ja muiden asiantuntijoiden alustuksista, opettajien aktiivisesta osallistumisesta kehittämiseen ja oman toiminnan reflektointiin, sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuuden materiaalin luomiseen työpajassa sekä vuorovaikutuksessa tapahtuvaan tavoitteiden arviointiin. Tutkimuksen aikana työpajasta saattaa rakentua toimiva konsepti yhdessä opettajien kanssa. Työpajasta voisi kehittää koulutustavan valtakunnallisesti opettajien sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuuden täydennyskoulutuksen tarpeisiin Tampereen yliopiston kasvatustieteen yksikössä.

2.2 *Valmistava tarina* pysäytettynä kertomuksena

Toimintatutkimuksen onnistumiselle on tärkeää, että yhteisö motivoituu oman toiminnan kehittämiseen. Opettajankoulutuksen opettajien motivoinnissa tarkoitus on soveltaa sosiosemanttisen metodin antamia työvälineitä. Yksi näistä on luoda kehittämisen käynnistämiseen semioottinen makrorakenne. Semioottinen makrorakenne luodaan suostuttelevan puheen avulla. Sen tavoitteena on saada tietoisesti osallistujat itse oivaltamaan, mihin heidän tulisi toimintaansa suunnata ja miten asiat tulisi nähdä. (Törrönen 1997, 221.)

Semioottisen makrorakenteen luomisen keino on *valmistava tarina pysäytettynä kertomuksena*. Se on kuin rajankäyntirituaali, joka valmistaa toimijat toimimaan ja antaa heille toimintaan valmiuksia, jossa kehitetään yhteisön sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuutta. Valmistava tarina pysäytettynä kertomuksena luo motivaatioperustan, keinot ja suunnan toimintaan osallistuville toimijoille. Se antaa

myös toimijoille roolit aikaan ja paikkaan, jossa toiminta tapahtuu. (Törrönen 1997, 221, 224.) Itse pidän tärkeänä, että valmistavan tarinan avulla toimijat löytävät myös jo olemassa olevat valmiudet toimintansa lähtökohdaksi.

Valmistavan tarinan voima on siinä, että se auttaa toimijoita itseään ymmärtämään toimintaansa liittyvän epäkohdan, puutteen, kehittämistarpeen ja antaa välineitä vastusten nimeämiseen ja päämäärän osoittamiseen. He itse oivaltavat valmistavan tarinan avulla, että jotain tarvitsisi tehdä, jotta yhteisö pystyisi vastaamaan tulevaisuuden kehityshaasteisiin. Onnistuttuaan valmistava tarina pysäytettynä kertomuksena auttaa nostamaan yhteisön omat keinot ja taidot esiin löydetyn pulman ratkaisemisessa. Tavoite on, että toimijat luovat tarinan virittämänä itse itselleen toiminnan varmistamiseksi pragmaattiset modaalisuudet eli toiminnan legitimaation, *velvoitteen*, toimintaa suuntaavan *halun* ja *tahdon* sekä keinot eli kyvyn ja kompetenssin vastusten poistamiseksi ja päämäärien saavuttamiseksi. (Törrönen 1997, 224–225.)

Valmistava tarina ankkuroituu aina johonkin todellisuuteen ja rakentaa siinä sosiaalisessa todellisuuden ääriiviivat ja antaa toimijoille toiminnan suunnan (lausuma) ja rakentaa samanaikaisesti toimijoille tietyn identiteetin toimintaan sekä sen kautta aseman ja näkökulman tarkastella toimintaa ja sen kehittämistä (enonsiaatio). Tutkimuksessani sosiaalinen todellisuus, johon valmistava tarina ankkuroituu on opettajankoulutuksen opettajien arki eli työyhteisö ja toiminta opettajaksi opiskelevien opiskelijoiden kanssa.

Millainen olisi opettajankoulutuksen opettajien sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuuden kehittämiseen valmista tarina pysäytettynä kertomuksena? Tarinaa ohjaavat keinot voisivat olla seuraavat:

- 1) Tutkija osoittaa tarinalla olevansa sukupuolitietoisuus ja tasa-arvoasioissa opettajankoulutuksen kontekstissa pikemminkin noviisi kuin konsultti.
- 2) Tutkija pystyy osoittamaan tarinalla sukupuoleen ja tasa-arvoon liittyvät historialliset epookit yhteiskunnassa ja virittää keskustelun niistä opettajankoulutuksen kontekstissa.
- 3) Tutkija pystyy osoittamaan, mihin suuntaan sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuuteen liittyvä kehitys on menossa ja virittää keskustelun sen asettamista haasteista opettajankoulutuksessa.
- 4) ?

5) ?

Tavoitteena on herätellä opettajankoulutuksen opettajien pragmaattiset modaalisuudet esille: 1) toiminnan legitimaation, opettajien tuntemaan velvoitteen tehdä omassa työssä ja työyhteisössä sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuuden hyväksi jotakin, 2) ohjata opettajien toimintaan liittyvän *halun* ja *tahdon* suuntaa tehdä jotakin sekä 3) auttaa luomaan yhdessä keinoja, kyvyn ja kompetenssin, vastusten poistamiseksi ja päämäärien saavuttamiseksi.

3 SEMIOOTTINEN SOSIOLOGIA METODISENA LÄHESTYMISTAPANANA

3.1 Metodien lähtökohdat ja avainkäsitteet

Semioottinen sosiologia on *sosiologinen* metodi. Se nousee sosiologian klassisista toiminnan teorioista (Michel Foucault, Peter L. Berger ja Thomas Luckmann, Max Weber, Emile Durkheim). Metodien käsitteistö nojaa sosiaaliseen konstruktionismiin. Sosiosemanttisen sosiologian lähestymistavan perusta on ajatuksessa, että *merkitysten muodostuminen on aina sosiaalisesti rakentunutta. Käsitteet ja puheet (diskurssit) muodostuvat aina yhteisöllisesti tietyssä ajassa ja paikassa. Tutkija on tutkijana ja ihmisenä samaa sosiaalista todellisuutta, mitä hän tutkii.*

Semioottisen sosiologian tavoitteena on löytää symbolisesti välittyneelle (kieli, puhe, kuva) ja monella tavalla kerrostuneelle todellisuudelle *tulkintajärjestelmiä*. Se pyrkii löytämään tulkintoja kielellisille reflektioille, jotka nousevat ajallisesti, paikallisesti ja tilanteisesti tietystä sosiaalisesta todellisuudesta ja ovat sosiaalisesti muuttuvia. Toisin sanoen, metodi keskittyy tarkastelemaan kontekstisidonnaisten kielellisten reflektioiden *esittämisen muotoa ja vastaanottoa*. Se tarkastelee *tekemisen ja olemisen tapaan* liittyviä suhteita.

Sosiosemanttisen tutkimuksen kohteena on myös *näkökulmat, josta tulkinnat siirretään*. Näkökulmien tulkinnassa puhutaan enonsiaation rakenteista. Tavoitteena on ymmärtää, millä tavalla näkökulmat sosiaalisesti rakentavat maailmaa. Käsitteellisinä työvälineinä tutkimuksessa tällöin ovat *yhteisöelämä, merkityksien antaminen, kieli, arvot* sekä *lukija- ja puhujasuhteet*.

3.1.1 Toiminta ja oleminen

Sosiosemantiikan tutkimuskohde on yhteisöllinen toiminta ja oleminen. Toiminta ja oleminen ovat aina arvoitettuja ja normitettuja. Arvot ja normit paljastuvat käytetyn kielen, esimerkiksi suostuttelevan puheen, merkkien ja merkitysten avulla. Ne eivät kuitenkaan paljastu ja ole ymmärrettävissä yksiselitteisesti. Arvojen ja normien ilmeneminen toiminnassa ovat symbolista ja välittyneitä. Toiminnassa arvot ja normit symbolisina merkityksinä liittyvät usein toiminnan ulkopuolisiin jännitteisiin. Ulkopuolisia jännitteitä ovat esimerkiksi olevat ja oletetut vastaanottajat, joihin oletetuissa ja olevissa suhteissa halutaan osoittaa omaa sosiaalista ja kulttuurista pätevyyttä tai maailman historiallinen jatkumo.

3.1.2 Roolipositiot

Kun puhutaan henkilöiden välisistä suhteista, puhutaan myös rooleista. Semioottisen sosiologian avulla voidaan tarkastella myös sitä, miten *roolit muodostuvat sosiaalisesti* tutkittavassa tilanteessa sekä miten erilaisten annettujen ja otettujen roolien kautta tilanteessa tuotetut merkitykset aina poikkeavat toisistaan. Semioottisessa sosiologiassa käsitteellinen työväline sosiaalisesti muodostuneiden roolien tutkimiseen on *roolipositio*. Roolipositiot paljastavat kommunikaatiotilanteessa merkitysten moninaisuutta, muuntuvuutta, pysyvyyttä ja hetkellisyttä.

3.1.3 Subjektipositio

Sosiosemanttisen metodin käyttö ei onnistu ilman käsitteellistä työvälinettä nimeltään *subjektipositio* (Törrönen 2000, 243). Subjektipositiolla viitataan yksilölliseen ja tilannekohtaiseen *identiteettiin*. Tilannekohtaisuudella tarkoitetaan, että ihminen voi valita tietyn identiteetin kommunikaatiosuhteessaan. Se ei ole esimerkiksi vakaa ja pysyvä luokkaidentiteetti vaan ihmisten välisessä vuorovaikutuksessa muodostuva eli intersubjektiivinen.

Subjektipositio identiteettinä ei ole selvä ja ilmeinen vaan joukko toisiinsa lomittuvia ja sovitettuja tilannekohtaisia identiteettejä, jotka testataan joka kerta erikseen kussakin kommunikaatiotilanteessa. Toisin sanoen subjektipositio rakentuu kommunikaatiotilanteessa samanaikaisesti *suhteena* niin yhteisöön kuin toisiin subjektipositioihin. Subjektipositiot saavat merkityksensä suhteessa maailmaan, kokemusta jäsentäviin luokituksiin ja tarinoihin. Sen rakentumiseen vaikuttavat niin sosiaaliset motiivit, sosiaaliset suhteet kuin sosiaaliset instituutiot. (Törrönen 2000, 248; Törrönen ja Maunu 2004, 326–327.) Voidaan käyttää myös muita samaan asiaan viittaavia ilmaisuja: suhde itseen, suhde toisiin ja suhde instituutioihin (Vilkkä 2006a).

Tilannekohtaisen sosiaalisen identiteetin rakentaminen ei ole mahdollista ilman erottautumista toisista. Erottautuminen tehdään luokittelujen avulla. Luokkien välille muodostuu symbolisia raja-aitoja, jotka määrittävät meidän ja muiden arvojen, ihanteiden, käsitysten ja uskomusten välille. Kommunikaatiotilanteessa ihmiset erottautuvat siten, että he paikantavat ja perustelevat arvojaan puhuessaan esimerkiksi sukupuolitietoisuudestaan ja tasa-arvosta sekä niihin liittyvistä tiedoistaan, taidoistaan, haluistaan, osaamisestaan ja kyvyistään.

Ihmisten itseensä ja toisiin kohdistuvien, myös tutkijan tekemät, luokitukset ovat aina arvolatautuneita ja todellisuutta hierarkisoivia, kuten Törrönen ja Maunu (2004, 327) toteavat. Luokitukset rakentuvat vastakkainasetteluna, jossa määritellään tilannekohtaiseen sosiaaliseen identiteettiin liittyvät kielteiset ja myönteiset ominaisuudet ja suhteet. Luokkien väliset raja-aidat eivät välttämättä ole kovin voimakkaita. Siksi eri kommunikaatiotilanteessa samoillakin vastakkainasetteluilla saattaa olla eri sisältöjä tai vain aste-ero. Luokittelu on välttämätöntä oman ja toisten sosiaalisen identiteetin määrittelyssä. (Vrt. Törrönen 2000, 246, 249; Törrönen ja Maunu 2004, 327; Vilka 2006, 75–97.)

Kommunikaatiotilanteessa vaihtuvat usein tiheästikin näkökulmat. Subjektipositio antaa työvälineen tarkastella jatkuvuuksia näkökulmien vaihdoksissa ja mitä ne aiheuttavat meidän ja toisten arvoille ja toimintakyvyille. (Vrt. Törrönen 2000, 253.)

3.1.4 Arvo-orientaatio

Arvo-orientaatio on käsite, jota tarvitaan semanttisen sosiologian työvälineenä silloin, kun tarkastellaan sosiaalista toimintaa ohjaavia henkilön ulkopuolisia arvoja. Törrösen (2000, 249) mukaan sosiaalinen toiminta normiteoreettisesta näkökulmasta tarkasteltuna ohjautuu hyvin usein ulkopuolisten kielloilla ja määräysvallalla. Törrönen puhuu pragmaattisten eli käytännöllisten modalisointien analysoinnista.

Sosiaalista toimintaa suuntaavien arvo-orientaatioiden tutkimiseen semanttisen sosiologian metodi antaa seuraavat käsitteet: *haluaminen (tahtominen)*, *täytyminen*, *kykeneminen* ja *osaaminen*. (Törrönen 2000, 249.)

3.1.5 Selittämisestä tulkintaan

Sosiosemanttinen metodi ei pyri vain selittämään ja kuvailemaan. Se ei tavoittele todellisuuden hallintaan pyrkivää selitystä vaan *ymmärtävää tulkintaa*, asioiden näkemistä uudella tavalla. Ymmärtävä

tulkinta on todellisuuden ymmärrettäväksi tekemistä. (Sulkunen 1997, 18–19.) Selittäminen ja kuvailu on tulkinnan yksi perustava vaihe. Siinä tutkija rakentaa kommunikaatiosta tai tekstistä tarinalinjoja. Tosiasiassa sosiaalinen todellisuus tulee ymmärrettäväksi vasta, kun sosiaalinen todellisuus selittämisen ja kuvailun jälkeen arvioidaan ja tulkitaan uudelleen.

Tärkeä asema tutkimuksessa on tutkijan tulkinnalla. Siksi myös tutkijan roolilla, tutkijan kriittisyydellä ja itsereflektiolla on korostunut tehtävä tutkimuksessa. Semioottisessa sosiologiassa tutkija on tutkimuksensa tärkein työväline. Se hyväksyy tosiasiana ajatuksen, että tutkijan tuottamat teoriat, mallit, tulkinnat ja kuvaukset ovat osa merkityksenantoa, tulkintaketjua. Todellisuus on aina monitulkintainen ja nojaa aina tutkijan omiin lähtökohtiin. Siksi tutkijan on tiedostettava oman ajattelunsa lähtökohdat, näkökulmallisuus ja rajat. Tietoisuus niistä antaa mahdollisuuden tarkastella todellisuutta useilla eri tavoilla ja tehdä ymmärrettävä tulkinta, joka ei ole vain omien näkökulmien, ajatusten ja käsitysten esittelyä.

Pekka Sulkunen esittää, että semioottisessa sosiologiassa vaikuttaa hermeneuttinen perinne. Hänen näkemyksensä mukaan juuri hermeneuttinen perinne on tuonut semioottiseen sosiologiaan kysymyksen todellisuuden ymmärrettävyyden rajoista. Sulkunen esittää, että tulkinta on aina asioiden esittämistä ulkopuolisena. (Sulkunen 1997, 25, 27–30.)

3.1.6 Tutkijan rooli ja vastuu sosiosemanttisen metodin käytössä

Laadullisen tutkimuksen lähestymistavat ovat usein tutkimuskohteeseensa ja laajemmin sosiaaliseen todellisuuteen välillisesti tai välittömästi vaikuttavia. Sosiosemanttinen metodi ei tee poikkeusta, koska sen tutkimuskohde on sosiaalinen todellisuus, jossa ihmiset toimivat ja kommunikoivat. Sosiosemanttisesti kohdettaan lähestyvät tutkijat samanaikaisesti sekä tekevät todellisuutta ymmärrettäväksi että puuttuvat siihen tavalla, jolla on aina moraalisia (Sulkunen 1997, 19) ja myöskin sosiaalista toimintaa arvottavia vaikutuksia.

Tutkijan tehtävänä onkin lisätä sosiosemanttisen lähestymistavan ja tulkinnan avulla ihmisten tietoa ja näkökulmia asioihin, kun se on vajaa tai kun se on lukkiutunut yhteen näkökulmaan tai oppirakennelmaan (vrt. Sulkunen 1997, 19).

Tulkinnan perustana olevat tarinalinjat, selitykset ja kuvailut tekevät uudet tai verhoutuneet näkökulmat näkyviksi. Sosiaalisen todellisuuden näkökulmia luovat, ylläpitävät ja muuttavat niin toimijoiden arkitieto, tieteellinen tieto, uskomukset, käsitykset, kokemukset, halut, normit, säännöt, yhteis-

kunta- ja ihmiskäsitykset kuin oppirakennelmat. Sulkusen (1997, 21) mukaan kuitenkin kiinnostava tulkinta sosiaalisesta todellisuudesta edellyttää resursseja, jotka ylittävät tulkittavan aineiston rajat.

Subjektipositioita tarkastellessa juuri tutkija on se, joka rakentaa merkitsevän tulkinnan puheesta tai tekstistä. Tutkija myös yhdistää puhujan tai tekstin suhteet, arvolataukset ja luokitukset tilanteen ulkopuolisiin jännitteisiin, luokituksiin ja merkitysmaailmoihin. Tutkija erittelee, yhdistää, luokittelee ja hierarkisoi puhetta ja tekstiä. Tärkeää on, että tutkija tiedostaa itse, *mitä* hän kirjoittaa, *miten* hän kirjoittaa tutkittavistaan, heidän rooli- ja subjektipositioistaan, toiminnasta, olemisesta ja yhteisösuhteista ja *miksi* hän kirjoittaa siitä, mistä hän kirjoittaa. Ymmärtäminen tapahtuu tutkijan tulkinnan kautta ja tulkitsijalla on aina oma näkökulmansa sosiaaliseen todellisuuteen, jota hän pyrkii ymmärtämään.

3.2 Normiteoreettinen viitekehys

Lähestymistapani on normiteoreettinen, jossa arvotettujen näkökulmien rakentumista tarkastellaan pragmaattisten modaalisuuden lajien *haluamisen (tahtomisen), täytymisen, kykenemisen ja osaamisen* kannalta. Opettajankoulutuksen opettaja on toimijana monella tavalla ja monesta näkökulmasta tahdova, haluava, osaava ja velvoitettu. Nämä määrittävät toimijan olemisen ja tekemisen tapaa opettajankoulutuksen maailmassa. (Vrt. Veijola 1997, 131.)

Mihin edellä kuvatuilla arvoihin liittyvillä käsitteellisillä työkaluilla pyritään? Niiden avulla voidaan tehdä näkyväksi *suhteemme todellisuuteen*, kuten Törrönen (2000, 249, 252) toteaa. Niiden avulla on tarkoitus tehdä näkyväksi, millaisiin moraalikoodeihin kommunikaatiotilanteessa arvot kytkeytyvät tai kenen identiteettiä tai identiteetin osa-alueita opettaja haluaa toiminnallaan vahvistaa, heikentää tai horjuttaa.

3.2.1 Haluaminen

Sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuuteen liittyvä *haluaminen* viittaa yksilön haluun, haluttomuuteen, intohimoon, intohimottomuuteen, tahtoon ja tahdottomuuteen sekä niiden eri asteisiin. Siihen kuuluu esimerkiksi kysymykset halusta tai tahtotilasta ilmaista sukupuoleen ja tasa-arvoon liittyviä asioita omassa opetuksessa tai esimerkiksi esittämistapaan liittyvästä halusta.

3.2.2 Täytyminen

Sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuuteen liittyvä *täytyminen* viittaa yksilön pakkoon, käskyyn, velvoitteen tai ilmaisuun sallitusta ja valinnaisesta. Ihminen voi kokea velvoittavaksi esimerkiksi tietyn tapaisten sukupuoleen ja tasa-arvoon liittyvät odotukset yhteiskunnassa, vaikka oma näkökulma olisi laiveampi.

3.2.3 Kykeneminen

Sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuuteen liittyvällä *kykenemisellä* tarkoitetaan yksilön tilannekohtaisia resursseja. Näitä ovat esimerkiksi käyttäjän fyysiset, sosiaaliset, psyykkiset ja tekniset kyvyt. Kykenemisessä tarkastellaan muun muassa opettajan kykyä ilmaista kokonaisvaltaisesti sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuuttaan opetuksessa ja työyhteisön jäsenenä tai kykyä kohdata eri tavoin ajattelevat ja kokevat opiskelijat.

3.2.4 Osaaminen

Osaamisella viitataan yksilön kompetenssiin. Sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuuteen liittyvällä osaamisella tarkoitetaan yksilön hankittuja ja sisäistettyjä sukupuoleen ja tasa-arvoon liittyviä tietoja ja taitoja. Sukupuoli- ja tasa-arvotietoisesti osaava opettaja tuntee tasa-arvon, sukupuolen ja (seksuaalisuuden) historiaa sekä sukupuoli- ja seksuaalikulttuureja. Opettaja tuntee tasa-arvoon ja sukupuoleen liittyvää käsitteistöä ja ymmärtää, millä tavalla sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuus on osa ihmistä hänen koko elämänkaarensa.

4 LOPUKSI

Opettajankoulutuksen opettajan sukupuoli- tasa-arvotietoisuuteen liittyvä symbolinen merkitys välittyy toisille siinä, millä tavalla opettajat ilmaisevat sukupuolitietoisuuttaan ja tasa-arvoa, sukupuoli-identiteettiään ja sosiaalista ryhmää, arvomaailmaa, tapoja ja tottumuksia. Tulkinta omasta sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuudesta on opettajien koettuja ja sosiaalisesti ilmaistuja ajatuksia, käsityksiä, uskomuksia, lausahduksia, toteamuksia, selostuksia, kuvia ja tarinoita, jotka muodostuvat sosiaalisesti ajassa ja paikassa.

Opettajien käsitykset, ajatukset, uskomukset, arvot ja ihanteet sukupuolitietoisuudesta ja tasa-arvosta eivät synny tyhjästä. Niillä on historia ja perinne. Samalla tavalla ne eivät ole muuttumattomia vaan jatkuvasti liikkeessä olevia, joustavia ja eläviä, monella tavalla hetkellisiä. Ne kiinnittyvät vahvasti siihen, millaisen aseman ja roolin opettaja ottaa itselleen tutkimuksen asettamassa vuorovaikutusti-

lanteessa ja miten siinä opettaja asemoi käsityksensä sukupuolesta ja tasa-arvosta historiallisesti eli suhteessa menneeseen, nykyisyyteen ja tulevaan.

Toisin sanoen opettajan puhe omasta sukupuoli- ja tasa-arvotietoisuudesta ylittää tarkasteltavan, tutkimuksessa asetetun, vuorovaikutuksen rajat. Puhe toimintana liittyy puhujan yhteisöllisyyteen, kulttuuriin ja yhteiskuntaan ja osaksi esimerkiksi kansallista ja maailmanlaajuista perinnettä, osaksi yhteiskunta- ja sukupuoliluokkia, sukua, perhettä, sukupolvia, sukupuolijärjestelmää, työorganisaatioiden sukupuoli, tasa-arvo- ja seksuaalikäsityksiä, harrastuksia ja kulttuurien osa-alueita. Kun puhumme sukupuolitietoisuudesta ja tasa-arvosta, kommunikoimme koko ajan ympäröivän yhteiskunnan, kulttuurin ja maailman arvojen ja normien kanssa.

Sosiaalista toimintaa myöskin tutkimustilanteessa rajoittavat monet tekijät. Niitä ovat toiminnan ympäristöön liittyvät tekijät ja subjektiiviset arvosuuntaukset. Ympäristöön liittyviin tekijöihin kuuluvat myöskin ihminen persoonana ja psyykkiset tekijät. (Sulkunen 1997, 23.)

*Persoon*a on yksilö, joka kykenee itsetiedostukseen ja olemaan tekemisistään vastuullinen. Ihminen on aina mielellisessä ja merkityksellisessä suhteessa omaan elämäntilanteeseensa. Näin on siitakin huolimatta, että kaikki merkityssuhteet eivät olisi yhtä jäsenyneitä. Omassa elämäkokonaisuudessaan ihminen muodostaa käsityksen itsestään ja maailmankuvastaan. (Rauhala 1993, 29–30, 150–151, 198.)

Ihminen ei ole vain kokonaisuus vaan ihmisen kokonaisuus muodostuu kehosta, tajunnallisuudesta ja situaatiosta eli hänen elämäntilanteestaan. Ne ovat ihmisen toiminnassa välttämättömiä ja toisiinsa kietoutuneita perustekijöitä. Ihminen siis tajunnassaan kokee ja tiedostaa sellaisia asioita, jotka liittyvät hänen elämäntilanteeseensa. Hän voi asettaa elämäntilanteeseensa sellaisia itselleen merkityksellisiä asioita, jotka ovat mielekkäitä hänen kehollisuutensa kautta. (Rauhala 1989, 28.)

Ihmisen oma elämäntilanne toimii esiyymäryksenä, joka suuntaa sitä tapaa, millä ihminen järjestää elämäänsä liittyviä asioita ja olosuhteita. Ihmisen kokemat asiat vaikuttavat hänen koko kehoonsa, siis hänen orgaaniseen kokonaisuuteensa eli elintoiminnallisiin prosesseihinsa, ja elämäntilanteeseensa ja päinvastoin muuttaen ihmisen antamia merkityksiä. Elämäntilanne kattaa kaiken, johon ihminen on suhteessa. Siihen kuuluvat toiset ihmiset, maantieteelliset ja ilmastolliset olosuhteet, työ, koti, kulttuuri, arvot, normit, arvostukset ja uskomukset. (Rauhala 1993, 20, 92, 200; Rauhala 1989, 36.)

Ihmisen elämäkokonaisuus suhteessa aikaan, paikkaan ja tilanteeseen, jossa hän toimii, on tärkeää ottaa huomioon tutkittaessa sukupuolitietoisuuteen ja tasa-arvoon liittyviä arvo-orientaatioita. Ihmisen omat arvot voivat poiketa ratkaisevasta siitä, millaisia arvoja hän vuorovaikutuksessa ilmaisee ja välittää toisille. Esimerkiksi homoseksuaaliksi orientoitunut opettaja ei tavallisesti esitä seksuaalisuuteen liittyviä näkemyksiään ja kokemuksiaan. Hän esittää sitä, mitä opetusmateriaali ja vallassa oleva sukupuoliin liittyvä kasvatustilanne edellyttävät. Opetustilanteissa esitetään vain arvosuuntauksia, jotka antavat toiminnalle tiettyjä merkityksiä kuten ylläpitävät järjestystä ja pysyvyyttä. Sosiosemanttinen näkökulma ottaa huomioon tulkinnaissa ihmisen elämäkokonaisuuden, yhteiskunnan, kohteen toiminnan sosiaaliset suhteet ja muut toiminnan ulkopuoliset näkökulmat reflektoiden ja kriittisesti tulkiten.

LÄHTEET

- Alasuutari, P. 1996. *Erinomaista rakas Watson*, 3. painos. Helsinki: Hanki ja jää.
- Grönfors, M. 1985. *Kvalitatiiviset kenttätutkimusmenetelmät*, 2. painos. Helsinki: Wsoy.
- Laki naisten ja miesten välisestä tasa-arvosta 8.8.1986/609
- Kuula, A. 1999. *Toimintatutkimus. Kenttätutkimusta ja muutospyrkimyksiä*. Tampere: Vastapaino.
- Perusopetuslaki 21.8.1998/628
- Lahelma, E. 2009. "Tytöt, pojat ja kysymys koulumenestyksestä". Teoksessa *Sukupuoli ja toimijuus koulutuksessa*. Toimittaneet Hanna Ojala, Tarja Palmu & Jaana Saarinen. Tampere: Vastapaino.
- Laitinen, H. 1998. *Tapaustutkimuksen perusteet*. Kuopion yliopiston julkaisu E. Yhteiskuntatieteet 55. Kuopio: Sosiaalitieteiden laitos, Kuopion yliopisto.
- Polanyi, M. 2002. *Personal knowledge. Towards a Post-Critical Philosophy*, 4. painos. Lontoo: Routledge.
- Rauhala, Lauri. 1989. Ihmisen ykseys ja moninaisuus. Helsinki: Sairaanhoidajien koulutussäätiö.
- Rauhala, Lauri. 1993. *Humanistinen psykologia*, 3. painos. Helsinki: Yliopistopaino.
- Sulkunen, P. 1997. "Todellisuuden ymmärrettävyys ja diskurssianalyysin rajat". Teoksessa *Semioottisen sosiologian näkökulmia. Sosiaalisen todellisuuden rakentuminen ja ymmärrettävyys*. Toimittaneet Pekka Sulkunen ja Jukka Törrönen. Helsinki: Gaudeamus. (13–53)
- Sulkunen, P. 1999. *Johdatus sosiologiaan. Käsitteitä ja näkökulmia*. Juva: WSOY.
- Sulkunen, P. & Törrönen, J. 1997. *Semioottisen sosiologian näkökulmia. Sosiaalisen todellisuuden rakentuminen ja ymmärrettävyys*. Helsinki: Gaudeamus.

- Törrönen, J. 1997. "Intohimoinen teksti – pysäytetty kertomus suostuttelun makrorakenteena". Teoksessa *Semioottisen sosiologian näkökulmia. Sosiaalisen todellisuuden rakentuminen ja ymmärrettävyys*. Toimittaneet Pekka Sulkunen ja Jukka Törrönen. Helsinki: Gaudeamus. (221–247)
- Törrönen, J. 2000. *Subjektiaseman käsite empiirisessä sosiaalitutkimuksessa*. Sosiologia 3/2000, 37. vuosikerta. Westermarck-seura. (243–255)
- Törrönen, J. & Maunu, A. 2004. *Ravintola, sosiaalisuus ja kulttuuriset selonteot*. Sosiologia 4/2004, 41. vuosikerta. Westermarck-seura. (322–336)
- Veijola, S. 1997. "Modaalisia suhteita pelissä ja keskustelussa." Teoksessa *Semioottisen sosiologian näkökulmia. Sosiaalisen todellisuuden rakentuminen ja ymmärrettävyys*. Toimittaneet Pekka Sulkunen ja Jukka Törrönen. Helsinki: Gaudeamus. (129–152)
- Vilka, H. 2006a. Keho. *Omaa sukupuolta koskevan tiedon ja ymmärryksen muotoutumisen perusta transsukupuolisilla*. Akateeminen väitöskirja. <https://oa.doria.fi/handle/10024/3429>. Helsingin yliopisto: Valtiotieteellinen tiedekunta, Sosiologian laitos.
- Vilka, H. 2006b. *Tutki ja havainnoi*. Tammi: Helsinki.